

ӨОЖ 821.512.1/6-7

ҒТАХР 17.82.40

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2026.101(1).8

Нұрманова М.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: nurmarzhan111@gmail.com

ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ САТИРАНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ДЕРБЕСТІГІ МЕН ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Аңдатпа. Бұл мақала түрік фольклорындағы әзіл-оспақ зерттеулерінің, әсіресе сатираға қатысты зерттеулердің саны мен сапасын бағалауға бағытталған. Біздің зерттеуіміз жан-жақты әзіл библиографиясын қамтамасыз етуді талап етпейді. Ол тиісті зерттеулер мен жарияланымдарды бағалауға негізделген. Бұл зерттеуде күлкінің табиғаты мен оның күлкі мен әзілден тыс атқаратын қызметтері қысқаша қарастырылып, соның ішінде түркі әлеміне назар аударар отырып, әзілге қатысты ғылыми зерттеулер мен жарияланымдар жүйелі түрде қарастырылады. Бұл зерттеудің негізгі мақсаттарының бірі – түркі тілдес халықтардың фольклорындағы әзіл-оспақ зерттеуінде қолданылған нақты тақырыптар мен тәсілдерге тоқталу. Бұл зерттеудің материалды көлемі негізінен әртүрлі институттарда жүргізілген докторантура мен аспирантурадан, ғылыми жиналыстардың жарияланымдарынан және ғылыми негізделген басылымдарға, кітаптарға және мерзімдік мақалаларға басымдық беріледі. Белгілі бір тақырыптарға арналған зерттеулерді библиографиялық және библиографиялық сындар арқылы талдау қазіргі жағдайды түсінуге көмектеседі және болашақ зерттеулерге бағыт береді. Алынған зерттеу материалдары екі түрлі тәсіл арқылы талданған. Библиографиялық зерттеулердің мазмұны мен әдістемесі туралы ақпарат берілсе, басқа зерттеулер олардың библиографиялық дәйексөздері арқылы біздің зерттеуімізге негізінен енгізілді.

Кілт сөздер: сатира, күлкі, әзіл-оспақ, әзіл феномені, зерттеу материалдары.

Kipicne

Әдебиеттегі сатира кең ауқымды, көркемдік жағынан дамыған және ерекше мәтіндер жиынтығымен дараланады. Әлемдік әдебиетте сатира Батыстағы Сервантес, Рабле және Гофманның шығармаларында, сондай-ақ Гоголь, Сергей Щедрин, Булгаков, Маяковский және басқа да орыс жазушыларының шығармаларында ұзақ уақыт бойы берік орын алды. Дегенмен, сатира теориясы жеткілікті түрде әрі жүйелі түрде дамымаған. Ғылым әлі күнге дейін сатираның жалпы, жанрлық немесе стильдік бірлік екенін анықтаған жоқ. Әдебиеттанушы Дж. Эльсберг сатираны әдебиеттің тәуелсіз жанры деп санады [1, 269-280 бб.]. Ол сатираны үш дәстүрлі әдеби жанрға: эпосқа, лирикаға және драмаға жатқызуға тырысты. Дегенмен, сатира лирикадағы, эпостағы және драмадағы жанр түзуші элемент деген пікір басым. Гегель тіпті «қарапайым теориялар сатираны қалай шешу керектігін білмеді және оны қайда қою керектігін білмеді. Өйткені сатирада эпикалық элемент жоқ, сәйкесінше, ол лирикалық поэзияға да сәйкес келмейді» деп атап өтті [2, 3].

Сатираны әдебиеттің ерекше түрі ретінде пайымдаған Белинский «сатира әрқашан басқа әдебиет түрлерімен бірге жүрді» деген тұжырымын алға тартты [3-5]. Бірақ сатира дербес жанрға айналған кезде, оны лирикалық поэзия мен драма сияқты әдеби жанрларға жақындататын ерекшеліктер ашылды. Мысалы, эпоста сатиралық жанрларға: астарлы әңгіме, анекдот, фаблио, травести, антиутопия және пикареск романы жатады. Лирикалық поэзияға иамбтар, эпиграммалар, шванктар, сатираның өзі, лирикалық-эпикалық ертегі жанры, ал драмада скетчтер, сатиралық комедия, фарс және сол сияқты сатиралық жанрлар кіреді. Сатира ауызша фольклорда да сезіледі. Ол мақал-мәтелдер, мәтелдер, сатиралық ертегілер мен қанатты сөздер сияқты жанрларда кездеседі. Сатиралық әдеби жанрлар, әдетте, оқырманды күлкіге бөлейтін комедияға баса назар аударатын жанрлар болып саналады. Сатиралық жанрларда жазылған шығармалар әдетте қысқа әрі нақты болады. Сатиралық шығарманың мақсаты - жеке адамдар мен қоғамның жағымсыз жақтарын ашу, әділетсіз қоғамды мінеу. Рим авторлары өз кемшіліктеріне күлу арқылы ғана оларды жеңуге болады деп сенген. Шын мәнінде, сатиралық шығармалар әңгімелер, повестер және тіпті романдар бола алады. Мәселе мынада, оқырманды ұзақ уақыт күлкі күйінде ұстау қиын, сондықтан олар көбінесе қысқа әңгімелер болып табылады. Кейіннен сатиралық шығармалар үш түрге бөлінді: ирониялық, сатиралық және саркастикалық. Олар тудыратын күлкі түрлерімен ерекшеленеді.

Иронияда бұл мейірімді, жасырын күлкі; бұл күлкі түрін балалар әңгімелерінде, әзілдерінде және достық карикатураларда кездестіруге болады. Комедиялық парадигмада иронияға ерекше көзқарас бар.

Зерттеу әдістемесі

Бұл зерттеу түркі фольклорындағы әзіл-оспақ пен сатираға қатысты ғылыми еңбектердің мазмұны, тақырыптық бағыттары және әдіснамалық ерекшеліктерін кешенді түрде бағалауға бағытталған. Зерттеу жұмысы сапалық сипаттағы библиографиялық және библиографиялық-аналитикалық тәсілдерге негізделді. Зерттеудің дереккөздік базасын түркі тілдес халықтардың фольклорындағы әзіл-оспақ мәселелеріне арналған диссертациялық жұмыстар (докторантура және аспирантура), ғылыми конференциялар материалдары, монографиялар, ғылыми мақалалар және рецензияланған мерзімдік басылымдар құрады. Материалдарды іріктеу кезінде ғылыми негізділік, тақырыптық сәйкестік және академиялық жарияланым мәртебесі негізгі критерийлер ретінде алынды. Зерттеу барысында екі деңгейлі талдау тәсілі қолданылды. Бірінші деңгейде әзіл мен сатираға арналған библиографиялық зерттеулердің мазмұны, құрылымы, тақырыптық жіктелуі және қолданылған әдіснамасы қарастырылды. Бұл кезеңде әзіл-оспақ құбылысының табиғаты, оның фольклорлық және мәдени-қоғамдық қызметтері жөніндегі теориялық тұжырымдар жүйеленді. Екінші деңгейде түркі фольклорындағы әзіл-оспаққа қатысты өзге ғылыми еңбектер библиографиялық дәйексөздер негізінде талданды. Бұл тәсіл белгілі тақырыптар бойынша зерттеулердің жиілігін, ғылыми қызығушылық бағыттарын және қолданылған зерттеу тәсілдерін анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, нақты тақырыптар мен әдістердің таралу деңгейі салыстырмалы-сипаттамалық талдау арқылы бағаланды. Зерттеу нәтижелерін жүйелеу барысында тақырыптық-хронологиялық жіктеу, мазмұндық талдау және библиографиялық сын әдістері қолданылды. Бұл әдістер түркі тілдес халықтар фольклорындағы әзіл-оспақ зерттеулерінің қазіргі жағдайын айқындауға және болашақ ғылыми ізденістердің ықтимал бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді. Осылайша, зерттеу әдістемесі библиографиялық деректерді кешенді жинақтау, мазмұндық-тақырыптық талдау және ғылыми жарияланымдарды жүйелі бағалау қағидаттарына негізделді.

Зерттеулер мен нәтижелер

Жүргізілген әдеби шолу мен талдау нәтижелері әзіл феноменіне арналған зерттеулердің басым бөлігі оның жекелеген түрлерін сипаттауға бағытталғанын, ал пәнаралық сипаттағы кешенді еңбектердің жеткіліксіз екенін айқын көрсетті. Түрік әзілтануындағы (humor studies) өзекті проблемалық аймақтарды айқындау болашақ ғылыми ізденістердің бағыт-бағдарын, тақырыптық аясын және әдіснамалық негіздерін анықтауда, сондай-ақ зерттеудің қандай теориялық парадигмалар мен аналитикалық тәсілдерге сүйенуі керектігін белгілеуде маңызды деп есептейміз. Осы тұрғыда зерттеу кеңістігіндегі түйінді мәселелерді жүйелеу қажеттілігі туындайды. Алдымен, терминологиялық бірзіділіктің сақталмауы айрықша назар аударуды талап етеді. Әзіл, әңгіме, тапқырлық секілді ұғымдар фольклортану ғылымындағы дәстүрлі терминологиялық баламалары ескерілместен, бірінің орнына бірі қолданылып келеді. Бұл жағдай ұлттық және халықаралық ғылыми басылымдарда қолданылатын терминдердің мағыналық көлемі мен семантикалық шегінің нақты айқындалмауына алып келеді. Сондықтан ғылыми айналымда орныққан терминдердің мазмұнын салыстырмалы тұрғыда талдау және оларды контекстік негізде нақтылау – өзекті ғылыми міндеттердің бірі.

Жанрлық классификация мәселесінде де шешімін таппаған түйткілдер жеткілікті. Солардың ішіндегі ең күрделілерінің бірі – әзіл жанрының дербес жанр ретіндегі дәрежесі немесе оны ертегі жанрының ішкі бір тармағы ретінде қарастыру мәселесі. Кейбір зерттеушілер сатираны ертегімен тығыз байланыстыра отырып талдаса, енді бір ғалымдар оны жеке тәуелсіз жанр ретінде таниды. Алайда сатираға арналған көптеген зерттеулерде бұл іргелі мәселені түбегейлі шешуден гөрі, оны жанама түрде айналып өту үрдісі байқалады. Әзіл-қалжың мәтіндерінің жанрлық тиесілігін анықтау да күрделі ғылыми проблема болып табылады. Белгілі бір анекдот түріне жататын және жатпайтын мәтіндердің шекарасын белгілеу, мұндай жіктеудің ғылыми тұрғыдан қажеттілігі және егер қажет болған жағдайда қандай объективті әрі өлшенетін критерийлерге сүйену керектігі нақтылауды талап етеді. Сонымен қатар, құрылымы немесе мазмұны жағынан ұқсас мәтіндердің бірнеше анекдот түрлерінде қатар қолданылу себептері, олардың функционалдық сипаты, әлеуметтік және әдеби әсері де кешенді түрде қарастырылуы тиіс.

Сатиралық белгілері айқын байқалмайтын мәтіндерді әзіл жанрына жатқызу тәжірибесі де проблемалық бағыттардың бірі ретінде көрініс табады. Осы орайда сатира жанрының айқындаушы белгілерін анықтау және қандай мәтіндерді анекдот ретінде тануға болатынын белгілейтін критерийлерді ғылыми негізде талқылау қажет. Фольклорлық жанрларды монографиялық тұрғыда зерттеу міндетті түрде жанраралық байланыстарды қамтуы тиіс, өйткені белгілі бір жанрдың басқа жанрға толық немесе жартылай кірігуі, трансформациялануы секілді мәселелер тек жанраралық контекст аясында ғана терең түсіндіріледі. Сондықтан тек бір жанр шеңберінде жүргізілген зерттеулер қарастырылып отырған феноменді толық әрі жан-жақты түсіндіру үшін жеткіліксіз болып табылады. Жанрлар арасындағы өзара

байланыс, әсіресе олардың құрылымдық (ішкі және сыртқы), мазмұндық, орындаушылық және функционалдық сипаттарын салыстыра талдау арқылы тұрақты түрде зерттелуі қажет. Сатира жанрының өзара әрекеттестік кеңістігін талдағанда, оның анекдот, ертегі, эпос, бардтық әдебиет, сопылық халық әдебиеті, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, театр, опера, телехикаялар, мерзімді баспасөз, жарнама индустриясы сияқты фольклорға жақын әрі қазіргі мәдениетпен сабақтас көптеген салалармен тоғысатыны байқалады. Бұл өзара әрекеттестіктің пайда болу себептері мен механизмдері, мәтіннің қалыптасу контексті, орындалу ортасы, орындаушы тұлға, дереккөз және онымен байланысты әлеуметтік, мәдени әрі әдеби факторлар арнайы зерттеу нысанына айналуы тиіс. Сонымен қатар бастапқы дерек беруші тұлғаларға қатысты мәселелер де өзекті болып табылады. Жеке тұлғаның білім деңгейі, кәсіби тәжірибесі және зерттеушімен қарым-қатынасы алынған материалдың мазмұны мен сапасына тікелей ықпал етуі мүмкін.

Зерттеу барысында алынған нәтижелерге сүйене отырып, болашақ ғылыми ізденістерге арналған келесі ұсынымдарды ұсынуға болады. Біріншіден, түрік анекдоттарын зерттеудің басым бөлігі Насреддин Қожа тұлғасына шоғырланған, ал Чавуш Инжили, Бекри Мустафа және басқа да негізгі анекдот түрлері ғылыми айналымда салыстырмалы түрде аз қамтылған. Екіншіден, Бекташи типінен (Абдал, Йөрүк және т.б.) [6-8] өзге топтық анекдот түрлері жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Жергілікті анекдот типтері бойынша жекелеген зерттеулер жүргізілгенімен, олардың көпшілігі жүйелі және салыстырмалы талдауға негізделмеген.

Үшіншіден, әдіснамалық мәселелерді талқылау және оларды шешуге бағытталған ғылыми алаң қалыптастыру мақсатында арнайы тақырыптық конгресстер, симпозиумдар, панельдік отырыстар мен жинақтар ұйымдастыру тиімді болар еді. Төртіншіден, әзіл зерттеулерінің көпшілігі дәстүрлі жанрлармен шектеліп, телехикаялар, кино, жарнама, әлеуметтік желілер, әзіл-оспақ журналдары мен коммерциялық медиадағы юморлық контент көбіне назардан тыс қалып отыр. Осыған байланысты сабақтас салалардағы зерттеушілер мен практиктер арасындағы ынтымақтастықты арттыру ғылыми нәтижелердің қолданбалы әлеуетін күшейтуі мүмкін. Соңында, коммуникация, психология, әлеуметтану, тарих және өзге де гуманитарлық ғылым салалары фольклортану аясындағы әзіл зерттеулерін пәнаралық тұрғыда байытып, аталмыш феноменді кешенді бағалауға мүмкіндік беретін маңызды ғылыми бағыттар ретінде қарастырылуы тиіс.

Зерттеушілерді қазіргі уақытта жүзеге асырылып жатқан және болашақта жүргізілуі жоспарланған ғылыми тақырыптар бойынша атқарылған зерттеулер туралы жүйелі түрде хабардар ету тетіктерін кеңейту көптеген ғылыми бағыттарда зерттеулердің қайталануын болдырмауға мүмкіндік береді әрі ғылыми қызметтің тиімділігін арттырады. Мұндай ақпараттық ашықтық ғылыми ресурстарды ұтымды пайдалануға және зерттеу нәтижелерінің сапасын жоғарылатуға ықпал етеді. Қолжазбалар мен баспа туындылары сақталған кітапханалардың каталогтарын осы қорларда жинақталған шығармалардың мазмұны мен авторлық деректері жөніндегі мәліметтермен бірге электронды форматқа көшіру еңбек көлемін оңтайландырып, уақыт пен қаржылық шығындарды едәуір азайтады. Сонымен қатар бұл шара ғылыми материалдарға қолжетімділікті арттырып, зерттеушілер арасындағы ақпарат алмасуды жеделдетеді. Электрондық бұқаралық ақпарат құралдарында ғылыми жаңалықтар мен зерттеу нәтижелерінің үздіксіз ағынын қамтамасыз ететін платформаларды құру және дамыту кәсіби ғылыми коммуникацияны жеңілдетіп, академиялық қауымдастықтың өзара байланысын нығайтады. Жоғары оқу орындарының фольклор және халық әдебиеті бағытындағы бөлімдеріне қатысты орталықтар мен ғылыми институттардың қызметін жүйелі түрде таныстыру, библиографиялық тізімдерді, диссертациялық жұмыстарды және жарияланған зерттеулерді таныстыру, сондай-ақ алдағы ғылыми жоспарларды талқылау мақсатында тұрақты ғылыми кездесулер ұйымдастыру орынды болар еді.

Зерттеулер нәтижесінде Түркиядағы әзіл тақырыбын ғылыми тұрғыда зерделеу деңгейі әзіл-оспақ басылымдарымен салыстырғанда айтарлықтай шектеулі екені анықталды. Соған қарамастан, фольклорлық дереккөздер мен ғылыми материалдарға қолжетімділік ұсынатын орталықтар зерттеушілер үшін маңызды ақпараттық база қызметін атқарады. Күлкінің пайда болуы жөніндегі мифологиялық түсініктерден бастап қазіргі заманғы теориялық тұжырымдарға дейінгі мәселелер әлі де терең зерттеуді қажет ететін сұрақтар қатарында қалып отыр. Бұл сұрақтарға түпкілікті жауап беруден гөрі, олардың ғылыми айналымда көбірек қойылуы зерттеу аясын кеңейте түсері анық. Аталған зерттеу аясында фольклор мен халық әдебиеті саласындағы ғалымдардың мерзімді басылымдарда жарияланған библиографиялық еңбектері, диссертациялық жұмыстар, ғылыми баяндамалар, кітаптар мен мақалалар талданып, алты негізгі тақырыптық бағыт негізінде проблемалар, тұжырымдар және ұсыныстар жүйеленеді. Жалпы алғанда, Түркияда күлкі феномені мен оның сан алуан формаларына қатысты ұғымдар мен теориялар, сондай-ақ осы теорияларды талдап, жіктеп, сыни тұрғыда бағалайтын зерттеулер санының аздығы байқалады. Бұл жағдай аталған феноменнің ғылыми тұрғыда жеткілікті деңгейде игерілмегенін көрсетеді. Адам болмысы

мен күлкі арасындағы байланысқа қатысты ғылыми және философиялық еңбектерде көптеген мәнді тұжырымдар ұсынылған. Адамның толыққанды тұлға ретінде қалыптасуы күлкі феноменімен тығыз байланысты екені жөнінде пайымдаулар ерте кезеңдерден бастап айтылып келеді. Күлкі адамның әлеуметтік және рухани болмысының ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады. Адамзаттың пайда болуын түсіндіруде де күлкінің рөлі жаратылыс мифтерімен сабақтастырыла түсіндіріледі. Күлкінің адамзат болмысын айқындаудағы маңызын түсіндіруге бағытталған көзқарастар ғасырлар бойы жалғасып, бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Жаратылыс пен болмыстың қалыптасуын күлкімен байланыстыратын мифологиялық түсініктер әртүрлі өркениеттерде кездеседі. Кейбір ежелгі мәдениеттерде әлемнің пайда болуы күлкімен, қуанышпен және нұрмен байланыстырылған. Мұндай түсініктерде күлкі тек эмоциялық құбылыс емес, әлемдік тәртіп пен өмірдің бастауын айқындайтын космологиялық күш ретінде сипатталады. Тыныс алу, күлкі және өмір арасындағы байланыс көптеген діни және мифологиялық жүйелерде ортақ идея ретінде көрініс табады. Адамның өмірге келуі мен дүниеден өтуі тыныс алу арқылы анықталып, күлкі мен тыныс өмір шеңберінің символдық көрінісі ретінде түсіндіріледі. Бұл пайымдауларда күлкі жаратылыстың жалғасуын және тіршіліктің жаңаруын білдіретін ерекше құбылыс ретінде қарастырылады. Күлкінің діни нанымдармен, мифологиялық әңгімелермен және ежелгі медициналық түсініктермен тығыз байланыста екені тарихи деректерден айқын байқалады. Антикалық дәуірде күлкі мен денсаулық арасындағы өзара байланыс ерекше мәнге ие болған. Күлкі өмірлік күштің, жылудың және рухани тепе-теңдіктің белгісі ретінде қабылданған.

Ежелгі медициналық көзқарастарда күлкі адам организміндегі сұйықтықтардың тепе-теңдігімен байланыстырылып, көңілділік пен өміршеңдік адам денесіндегі жылу мен қан айналымының үйлесімі арқылы түсіндірілген. Осы тұрғыда күлкі физикалық және рухани саулықтың көрсеткіші ретінде бағаланған. Тарихқа дейінгі кезеңдерден бастап күлкіні қабылдау мен оған берілген мағыналардың сан алуандығы тиісті терминологиялық жүйеде де көрініс тапты. Әзіл, күлкілілік, тапқырлық секілді ұғымдардың бір-бірінің орнына жиі қолданылуы олардың мағыналық шекарасының нақты айқындалмағанын көрсетеді. Күлкі мен әзіл феноменін әмбебап әрі толық қамтитын анықтама беру қиындықтары қазіргі ғылыми зерттеулерде де өзектілігін сақтап отыр. IX ғасырдың басында сирия және араб тілдерінде еңбектер жазған христиан ғалымы Иов Эдесса өзінің “Сириялық қазына” кітабында күлкі феноменіне арнайы тоқталып, оны айналмалы қозғалыстың біртектілігінен туындайтын қасиет ретінде сипаттайды. Оның пайымдауынша, күлкі денеге әртүрлі тәжірибе береді және қытықтау арқылы пайда болатын ләззат сезімі күлкімен ұштасып, адам денесінің босаңсуына және елжіреуіне әсер етеді. Бұл анықтама күлкінің физиологиялық әрі сезімдік табиғатын ерте кезеңде-ақ түсіндіруге ұмтылған көзқарастардың бірі болып табылады. Медицина ғылымында күлкі ұғымына психологиялық таңданыс элементін алғаш енгізген Әли ибн Раббан әт-Табари күлкінің қанның табиғи қозғалысы мен қайнауынан туындайтын құбылыс ретінде түсіндіреді. Оның пікірінше, күлкі адам күтпеген немесе үйреншікті қабылдау шеңберінен тыс құбылысты көргенде немесе естігенде пайда болып, таңдану мен эмоционалдық толқуды тудырады. Бұл көзқарас күлкіні танымдық үдерістермен және қабылдаудың өзгеруімен байланыстырады.

Күлкі кейде әдеттен тыс баяндау тәсілдері, физикалық әсерлер немесе адам санасының қалыпты қызметі мен ойлау жүйесінен тыс жағдайлар нәтижесінде де туындауы мүмкін. Әзіл күлкімен тығыз байланысты болғанымен, ол тек күлкі тудырумен шектелмейді. Әзілдің әлеуметтік, психологиялық және коммуникативтік қызметтері бар, сондықтан ол күлкіден тыс функцияларды да атқара алады.

Әзілдің ең әсерлі элементі күлкі адамның көру немесе есту стимулын күлкілі деп қабылдаған сәтінде байқалғанымен, әзіл әрекетінің құрамдас бөліктері болып саналатын заттар, оқиғалар, орындар мен жағдайлар әрдайым жағымды эмоцияларды білдіре бермейді. Көп жағдайда әзіл ирония, мысқыл немесе сын арқылы жүзеге асуы мүмкін. Қазіргі кезеңде юмордың емдік, босаңсытушы, біріктіруші және өмірлік мағына беруші оң қызметтері кеңінен мойындалғанымен, оның тарихи бастаулары адамзаттың дұшпандық, қатыгез және мысқылға толы күлкі тәжірибелерімен тығыз байланысты.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, адамзат тарихының белгілі бір кезеңдерінде күлкі әлеуметтік тұрғыдан деструктивті құбылыс ретінде бағаланған. Сонымен қатар күлкілі, бірақ әзілге жатпайтын жағдайлар да кездеседі. Мұндай құбылыстарға қытықтау, сәбилердің қарауға немесе қозғалысқа реакциясы, қауіптен кейінгі жеңілдеу сезімі, мәселені шешу немесе табысқа жету сәттері жатады. Бұл жағдайлар әзілсіз күлкінің пайда болу мүмкіндіктерін көрсетеді. Әзіл-қалжың ұғымына қатысты жалпыға бірдей қабылданған анықтаманың болмауы оның күрделі әрі көпқырлы табиғатын дәлелдейді. Әзілсіз күлкінің пайда болу жолдары мен көрсеткіштерін әзіл феноменімен қатар қарастыру болашақта жеке зерттеу тақырыбы ретінде өзектілігін сақтайды. Сатира тарихи даму барысында сан алуан мағынаға ие болып,

күрделі әрі көпқабатты адамдық құбылыс ретінде қалыптасты. Ол терең мазмұнға ие әрекеттер тізбегінен тұратын мәдени феномен болып табылады. Әзілге қатысты алғашқы тұжырымдар көбіне оның жағымды қызметтерін атап өтсе де, оның табиғаты тек позитивті сипаттамалармен шектелмейді. Комедия мен трагедияның ортақ негізден туындауы олардың құрылымдық және мазмұндық жақындығын көрсетеді. Әзіл ұғымының тарихи дамуы медицина ғылымымен, тілдік трансформациялармен және мәдени алмасулармен тығыз байланысты болып, оның мағыналық құрылымын нақты әрі біржақты анықтауды қиындатады. Әзіл феноменінің әртүрлі тілдер мен мәдениеттерде бірнеше баламалық атауларының болуы оның семантикалық ауқымының кеңдігін аңғартады. Сонымен қатар әзіл-оспақтың көрнекі дереккөздері ежелгі дәуірлерден бастап жартастар мен үңгірлердегі бейнелерден, рельефтерден, мүсіндер мен тұрмыстық бұйымдардан көрініс табады. Жазбаша дереккөздер тұрғысынан алғанда, әсіресе антикалық кезеңде әзіл феномені Ежелгі Греция мәдениеті аясында жүйелі түрде көрініс тапты. Ежелгі грек комедиялары күлкі феноменін зерттеудің маңызды нысаны болып саналады. Бұл тұрғыда Аристофанның комедиялары грек әзілінің классикалық үлгісі ретінде ерекшеленеді. Оның шығармаларында саяси сын, әлеуметтік ирония, утопиялық идеялар мен сарказм көркем түрде бейнеленген. Бұл комедиялар сол дәуірдің қоғамдық-саяси ахуалын, соғыс пен бейбітшілік мәселелерін, билік пен халық арасындағы қайшылықтарды күлкі арқылы ашып көрсетеді. Зерттеушілер Аристофан шығармаларында күлкінің әртүрлі формалары, атап айтқанда сатиралық және қуанышты күлкі қатар қолданылғанын атап өтеді. Сатиралық күлкі қоғамдағы әділетсіздіктерді, соғыстың салдарын, әлеуметтік теңсіздікті әшкерелеуге бағытталған. Бұл күлкі тазартушы сипатқа ие болып, адамды шынайы болмысына және парасаттылыққа жетелейді. Тарихи талдау әзіл-қалжыңның діни нанымдармен, мифологиялық кейіпкерлермен, салт-дәстүрлермен және әлеуметтік шектеулермен тығыз байланыста дамығанын көрсетеді. Ежелгі грек мифологиясында күлкі мен әзіл құдайлар әлемімен сабақтастырылып, оларды адамдық эмоциялармен жақындастыратын құрал ретінде пайдаланылды. Бұл түсінік күлкіні тек адамдарға ғана тән құбылыс емес, әмбебап мәдени феномен ретінде тануға мүмкіндік береді. Осылайша күлкі мен әзіл адамзат мәдениетінің барлық кезеңдерінде философиялық, діни, медициналық және эстетикалық ойлау жүйелерінің маңызды құрамдас бөлігі болып қалыптасты.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Seissenbieva, E. S. (2023). Ортағасырлық түркі әдебиетіндегі экзегетикалық дәстүр. *Bulletin of the LN Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series.*, 144(3), 269-280.
- [2] Вдовина, А. О., & Нигматуллина, А. М. (2025). Проблемы описания понятийного аппарата комического в турецком языке. *Современные востоковедческие исследования*, 7(1), 6-18
- [3] Курбанов, Б. О. (2017). Ходжа Насреддин с точки зрения категории смеха. *Российская тюркология*, (1-2), 136-141.
- [4] Николаева, М. Н., & Минакова, Н. С. (2020). Сатира в художественном произведении: место в системе категории комического и основные приемы сатирического изображения. In *Общетеоретические и частные вопросы современного языкознания* (pp. 300-305).
- [5] Гизатуллина, С. Р. (2024). ВАЖНЕЙШИЕ ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ САТИРЫ. КБК: 81 С 47, 62.
- [6] Калашник, Н. В. (2010). Соотношение юмора, сатиры, комического. *Наука и современность*, (6-2), 204-208
- [7] Николаева, М. Н., & Минакова, Н. С. (2020). Сатира в художественном произведении: место в системе категории комического и основные приемы сатирического изображения. In *Общетеоретические и частные вопросы современного языкознания* (pp. 300-305).
- [8] Зеленцова, М. Г., & Ходаковская, Л. А. (2017). Особенности перевода юмора, иронии и сатиры в художественной литературе. *Редакционная коллегия*, 134.

REFERENCES

- [1] Seissenbieva, E. S. (2023). Ortqasyrlyq turki adebietindegi ekzegetikalыq dastur [Exegetical tradition in medieval Turkic literature]. *Bulletin of the LN Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series*, 144(3), 269–280. [in Kazakh]
- [2] Vdovina, A. O., & Nigmatullina, A. M. (2025). Problemy opisaniya ponyatiinogo apparata komicheskogo v turetskom yazyke [Problems of describing the conceptual apparatus of the comic in the Turkish language]. *Sovremennye vostokovedcheskie issledovaniya*, 7(1), 6–18. [in Kazakh]
- [3] Kurbanov, B. O. (2017). Khoja Nasreddin s tochki zreniya kategorii smekha [Khoja Nasreddin from the perspective of the category of laughter]. *Rossiyskaya tyurkologiya*, (1–2), 136–141. [in English]

[4] Nikolaeva, M. N., & Minakova, N. S. (2020). Satira v khudozhestvennom proizvedenii: mesto v sisteme kategorii komicheskogo i osnovnye priemy satiricheskogo izobrazheniya [Satire in a literary work: its place in the system of the comic category and main techniques of satirical depiction]. In *Obshcheteoreticheskie i chastnye voprosy sovremennogo yazykoznaniya* (pp. 300–305). [in English]

[5] Gizatullina, S. R. (2024). Vazhneyshie problemy teorii satiry [The most important problems of satire theory]. *KBK: 81 S 47*, 62. [in English]

[6] Kalashnik, N. V. (2010). Sootnoshenie yumora, satiry, komicheskogo [Correlation of humor, satire and the comic]. *Nauka i sovremennost*, (6–2), 204–208. [in English]

[7] Nikolaeva, M. N., & Minakova, N. S. (2020). Satira v khudozhestvennom proizvedenii: mesto v sisteme kategorii komicheskogo i osnovnye priemy satiricheskogo izobrazheniya [Satire in a literary work: its place in the system of the comic category and main techniques of satirical depiction]. In *Obshcheteoreticheskie i chastnye voprosy sovremennogo yazykoznaniya* (pp. 300–305). [in English]

[8] Zelentsova, M. G., & Khodakovskaya, L. A. (2017). Osobennosti perevoda yumora, ironii i satiry v khudozhestvennoi literature [Features of translating humor, irony and satire in fiction]. *Redaktsionnaya kollegiya*, 134. [in English]

Нұрманова М.С.

ЖАНРОВАЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ И ЭВОЛЮЦИЯ САТИРЫ В ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. Эта статья направлена на оценку количества и качества юмористических исследований турецкого фольклора, особенно исследований, связанных с сатирой. Наше исследование не требует предоставления исчерпывающей юмористической библиографии. Он основан на оценке соответствующих исследований и публикаций. В этом исследовании кратко рассматривается природа смеха и его функции, выходящие за рамки смеха и юмора, в том числе систематически рассматриваются научные исследования и публикации, связанные с юмором, с акцентом на тюркский мир. Одна из основных целей этого исследования – сосредоточиться на конкретных темах и подходах, используемых в юмористических исследованиях в фольклоре тюркоязычных народов. Материальный объем этого исследования в основном основан на докторантуре и аспирантуре, проводимых в различных институтах, публикациях научных собраний и предпочтение отдается научно обоснованным публикациям, книгам и периодическим статьям. Анализ исследований по определенным темам с помощью библиографической и библиографической критики может помочь понять текущую ситуацию и направить будущие исследования. Полученные материалы исследования были проанализированы двумя разными способами. В то время как информация о содержании и методологии библиографических исследований была предоставлена, другие исследования были в основном включены в наше исследование с помощью их библиографических цитат.

Ключевые слова: сатира, смех, юмор, феномен юмора, материалы исследования.

Nurmanova M.S.

GENRE INDEPENDENCE AND EVOLUTION OF SATIRE IN TURKIC LITERATURE

Annotation. This article aims to evaluate the quantity and quality of humorous research on Turkish folklore, especially research related to satire. Our research does not require the provision of an exhaustive humorous bibliography. It is based on an assessment of relevant research and publications. This study briefly examines the nature of laughter and its functions beyond laughter and humor, including a systematic review of scientific research and publications related to humor, with an emphasis on the Turkic world. One of the main objectives of this study is to focus on specific themes and approaches used in humorous research in the folklore of the Turkic-speaking peoples. The material scope of this research is mainly based on doctoral and postgraduate studies conducted at various institutes, publications of scientific meetings, and preference is given to scientifically based publications, books, and periodical articles. Analyzing research on specific topics through bibliographic and bibliographic criticism can help to understand the current situation and guide future research. The obtained research materials were analyzed in two different ways. While information about the content and methodology of the bibliographic studies was provided, other studies were mostly included in our study through their bibliographic citations.

Keywords: satire, laughter, humor, the phenomenon of humor, research materials.